

Το μέλλον της νομολογίας «Βόσπορος» περί ισοδύναμης προστασίας μετά την πιθανή προσχώρηση της ΕΕ στην ΕΣΔΑ: το ευρύτερο περιθώριο εκτίμησης και η σχέση εμπιστοσύνης ΕΕ - ΕΔΔΑ ως βιώσιμη λύση;*

*Ευάγγελος Εκμεκτσόγλου***

Η νομολογία «Βόσπορος» έχει απασχολήσει έντονα τόσο την ακαδημαϊκή κοινότητα όσο και τις «άμεσα εμπλεκόμενες» έννομες τάξεις με τα αντίστοιχα δικαστήριά τους (ΕΕ και ΔΕΕ από τη μια πλευρά, ΣτΕ και ΕΔΔΑ από την άλλη). Με τη σύναψη της πρόσφατης συμφωνίας προσχώρησης της ΕΕ στην ΕΣΔΑ, το ζήτημα της διατήρησης ή μη της εν λόγω νομολογίας μετά την ολοκλήρωση της προσχώρησης τέθηκε (μεταξύ άλλων) στο προσκήνιο. Επιχειρήματα έχουν διατυπωθεί σαφώς και για τις δύο θέσεις, ωστόσο έχει υποστηριχθεί παράλληλα μία ενδιάμεση θέση, η οποία προτείνει τη μετατροπή του τεκμηρίου περί ισοδύναμης προστασίας σε ένα ευρύτερο περιθώριο εκτίμησης υπέρ της ΕΕ. Αυτό το περιθώριο εκτίμησης, σύμφωνα με την άποψη αυτή, θεμελιώνεται, όχι μόνο στη γενικότερη μεταστροφή που διαπνέει τη νομολογία του ΕΔΔΑ τα τελευταία χρόνια, αλλά και στη σχέση εμπιστοσύνης που υφίσταται ανάμεσα στα δύο Δικαστήρια και η οποία μπορεί να εντοπιστεί τόσο στο πλαίσιο του μηχανισμού του συνεναγόμενου της συμφωνίας προσχώρησης, όσο και στη σύγκλιση της νομολογίας και τον δικαστικό διάλογο που έχουν αναπτύξει μεταξύ τους.

νομολογία «Βόσπορος» – τεκμήριο περί ισοδύναμης προστασίας – περιεχόμενο και εξέλιξη του τεκμηρίου – συμφωνία προσχώρησης της ΕΕ στην ΕΣΔΑ – κατάργηση ή διατήρηση του τεκμηρίου μετά την προσχώρηση – ευρύτερο περιθώριο εκτίμησης της ΕΕ – μηχανισμός συνεναγόμενου της συμφωνίας προσχώρησης – σχέση εμπιστοσύνης ΔΕΕ-ΕΔΔΑ – σύγκλιση νομολογίας των δύο Δικαστηρίων – δικαστικός διάλογος

I. Εισαγωγή

Μετά τη νέα συμφωνία προσχώρησης (στο εξής: ΣΠ) της ΕΕ στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), η οποία δημοσιεύτηκε στις 17 Μαρτίου 2023¹, το ζήτημα τέθηκε για ακόμη μία φορά έντονα στην επικαιρότητα. Η εν λόγω συμφωνία συνιστά το αποτέλεσμα διαπραγματεύσεων ανάμεσα στην ΕΕ και το Συμβούλιο της Ευρώπης (ΣτΕ) που αναζωπυρώθηκαν τα τελευταία χρόνια, μετά την αρνητική γνωμοδότηση του ΔΕΕ επί του θέματος το 2014².

Η ΣΠ του 2023 επιχειρεί να αντιμετωπίσει, σε μεγάλο βαθμό, τα προβλήματα που επεσήμανε με την προαναφερόμενη γνωμοδότηση το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου, ιδίως όσον αφορά τη διατήρηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και της αυτονομίας της Ένωσης³. Στενά συνδεδεμένη με την προβληματική αυτή είναι η νομολογία «Βόσπορος» και συνακόλουθα το τεκμήριο ισοδύναμης προστασίας που έχει αναπτύξει το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), προκειμένου να ρυθμίσει τη σχέση του με την Ένωση, όσο η τελευταία

* Το παρόν βασίζεται σε εισήγηση που παρουσιάστηκε στην εκδήλωση με τίτλο «Το μέλλον της νομολογίας “Βόσπορος” περί ισοδύναμης προστασίας μετά την (πιθανή) προσχώρηση της ΕΕ στην ΕΣΔΑ» που πραγματοποιήθηκε στο ΚΔΕΟΔ, στις 14 Οκτωβρίου 2024, στο πλαίσιο της σειράς «Επιστημονικές συναντήσεις».

** ΜΔΕ, Ασκ. Δικηγόρος, Υπότροφος «Ε. Βασιλακάκη», ΚΔΕΟΔ

¹. COUNCIL OF EUROPE, Final consolidated version of the draft accession instruments, 17.03.2023, 46+1(2023)36 (<https://www.coe.int/en/web/human-rights-intergovernmental-cooperation/-/46-1-18th-meeting-1>).

². ΔΕΕ Γνωμοδότηση 2/13, Προσχώρηση της ΕΕ στην ΕΣΔΑ, 18.12.2014, ECLI:EU:C:2014:2454.

³. Ibid, σκ. 179 επ.

δεν αποτελεί συμβαλλόμενο μέρος της. Το μέλλον της νομολογίας αυτής παραμένει αβέβαιο, δεδομένου ότι το ζήτημα δεν αντιμετωπίζεται ρητά από τη ΣΠ.

Επομένως, εντός του πλαισίου αυτού, το παρόν κείμενο θα επιχειρήσει να αναλύσει τις πιθανές επιπτώσεις της προσχώρησης της Ένωσης στην ΕΣΔΑ στη νομολογία «Βόσπορος». Αφού προηγηθεί μία σύντομη παρουσίαση του περιεχομένου της τελευταίας και πώς αυτή έχει διαμορφωθεί νομολογιακά από το ΕΔΔΑ, θα υποστηριχθεί ότι ούτε η πλήρης κατάργηση του τεκμηρίου «Βόσπορος», αλλά ούτε και η καθαυτή διατήρησή του αποτελούν πρόσφορες λύσεις ως προς τη σχέση ΕΕ-ΕΔΔΑ μετά την επίτευξη της προσχώρησης. Συνακόλουθα, έμφαση θα δοθεί σε μία «ενδιάμεση» λύση, αυτή της παραχώρησης ενός ευρέως περιθωρίου εκτίμησης εκ μέρους του Στρασβούργου προς την ΕΕ, το οποίο θα θεμελιώνεται σε ένα σύνολο στοιχείων που χαρακτηρίζουν τη σχέση ανάμεσα στους δύο θεσμούς.

II. Το τεκμήριο «Βόσπορος» περί ισοδύναμης προστασίας

Η συνεχής διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της ΕΕ, ιδίως όσον αφορά το δίκαιο προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μέσα από την παραχώρηση των αντίστοιχων εξουσιών των κρατών μελών στην πρώτη, ώθησε το ΕΔΔΑ στη δημιουργία μίας κατασκευής που θα του επέτρεπε να συνεχίσει να αναγνωρίζει παραβιάσεις της ΕΣΔΑ από τα συμβαλλόμενα κράτη, ακόμη και αν αυτές προέκυπταν κατά την εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου. Αφού προηγήθηκε μία σειρά αποφάσεων, μέσα από τις οποίες το Δικαστήριο του Στρασβούργου επιχείρησε ακριβώς να διατηρήσει την ισορροπία ανάμεσα στην ευθύνη των κρατών βάσει της Σύμβασης και το «απυρόβλητο» της Ένωσης (η οποία δεν μπορεί να είναι απευθείας εναγόμενη στο πλαίσιο της ΕΣΔΑ)⁴, το 2005 με την απόφαση *Bosphorus* οριοθέτησε σε μεγάλο βαθμό τη σχέση ΕΔΔΑ-ΕΕ⁵.

Στην εν λόγω υπόθεση, η προσφεύγουσα εταιρεία διαμαρτυρήθηκε, βάσει του δικαιώματός της στην περιουσία, για την κατάσχεση, από τις ιρλανδικές αρχές, αεροπλάνου που είχε δανειστεί με leasing από τις εθνικές αερογραμμές της Γιουγκοσλαβίας, κατ' εφαρμογή ενωσιακού Κανονισμού που επέβαλλε διάφορες οικονομικές κυρώσεις επ' αφορμή του πολέμου στη Γιουγκοσλαβία⁶. Το Δικαστήριο, αφού επανέλαβε ότι, από τη μια πλευρά, η ΕΣΔΑ δεν απαγορεύει στα συμβαλλόμενα κράτη να μεταφέρουν αρμοδιότητές τους σε διεθνείς οργανισμούς, ενώ, από την άλλη πλευρά, η μεταφορά αυτή δεν πρέπει να οδηγεί σε κάποιου είδους «ασυλία» των κρατών όσον αφορά τις υποχρεώσεις τους που πηγάζουν από τη Σύμβαση, επιχείρησε να συμφιλιώσει τις δύο αυτές διαπιστώσεις⁷. Συνακόλουθα, ανέπτυξε το επονομαζόμενο τεκμήριο «Βόσπορος», σύμφωνα με το οποίο, όταν ένας διεθνής οργανισμός

⁴. Βλ. ΕΣΔΑ *X κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας* (Προσφυγή No 235/56), απόφαση της 10ης Ιουνίου 1958, όπου η (τότε) Επιτροπή ήταν ακόμη αρκετά «άκαμπτη», κρίνοντας πως σε κάθε περίπτωση που μεταγενέστερη της ΕΣΔΑ συμφωνία παραβίαζε την πρώτη (άρα συμπεριλαμβάνεται και το δίκαιο της Ένωσης), τα συμβαλλόμενα κράτη θα έφεραν πλήρως την ευθύνη. Τη δεκαετία του 1980, η Επιτροπή, επηρεασμένη από την υπόθεση *Solange II* του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας, αλλά και τις βελτιώσεις του ενωσιακού συστήματος προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων, έθεσε τις γενικότερες βάσεις για τη μεταγενέστερη ανάπτυξη του τεκμηρίου ισοδύναμης προστασίας, αναφέροντας πως η παραχώρηση εξουσιών σε διεθνή οργανισμό δεν παραβιάζει την ΕΣΔΑ, εφόσον ο οργανισμός αυτός παρέχει ισοδύναμη προστασία. Στην προκειμένη περίπτωση, η Επιτροπή έκρινε πως οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες διασφαλίζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα τόσο σε ουσιαστικό, όσο και διαδικαστικό επίπεδο, βλ. *M. & Co. κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας* (Προσφυγή No 13258/87), απόφαση της 9ης Φεβρουαρίου 1990· P. DE HERT / F. KORENICA, *The Doctrine of Equivalent Protection: Its Life and Legitimacy Before and After the European Union's Accession to the European Convention on Human Rights*, *German Law Journal*, 2012, σσ. 876-880.

⁵. ΕΔΔΑ *Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi κατά Ιρλανδίας* (Προσφυγή No 45036/98), απόφαση της 30ής Ιουνίου 2005.

⁶. Σημειώνεται εδώ ότι ο Κανονισμός αυτός εφάρμοζε σχετικό Ψήφισμα του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ, Resolution 820 (1993).

⁷. ΕΔΔΑ *Bosphorus*, ό.π., παρ. 152-154.

προσφέρει συγκρίσιμη/ισοδύναμη (και όχι ίδια) προστασία με την ΕΣΔΑ σε ουσιαστικό και διαδικαστικό επίπεδο, τότε το εναγόμενο κράτος δεν θα φέρει ευθύνη για την κρίσιμη παραβίαση, εφόσον το κράτος αυτό δεν είχε καμία διακριτική ευχέρεια κατά την εκτέλεση των υποχρεώσεών του στο πλαίσιο του διεθνούς οργανισμού. Το τεκμήριο αυτό μπορεί να ανατραπεί, ωστόσο, αν κριθεί πως σε μία συγκεκριμένη υπόθεση, η προστασία που προσφέρθηκε εκ των πραγμάτων ήταν προδήλως ελαττωματική⁸.

Κάνοντας υπαγωγή του τεκμηρίου αυτού στην περίπτωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το ΕΔΔΑ διαπίστωσε πως η τελευταία προσφέρει ισοδύναμη προστασία με το σύστημα της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα, το Δικαστήριο του Στρασβούργου αναγνώρισε τις θετικές εξελίξεις στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εντός της Ένωσης, τόσο σε επίπεδο νομολογίας, όσο και με την ύπαρξη του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (αν και μη δεσμευτικός ακόμη την εποχή εκείνη). Παράλληλα, κρίθηκε ότι οι μηχανισμοί της Ένωσης διασφαλίζουν τα δικαιώματα αυτά σε δικονομικό επίπεδο, πρωτίστως μέσω της διαδικασίας προδικαστικής παραπομπής και παρά το γεγονός ότι οι ιδιώτες δεν έχουν απευθείας πρόσβαση στο ΔΕΕ⁹. Συνεπώς, ενόψει του ότι δεν εντοπίστηκε (με μία πολύ επιφανειακή, ομολογουμένως, εξέταση από το ΕΔΔΑ) καμία πρόδηλη ανεπάρκεια στη συγκεκριμένη περίπτωση που θα μπορούσε να ανατρέψει το τεκμήριο και καθώς η Ιρλανδία δεν είχε καμία διακριτική ευχέρεια κατά την εκτέλεση των σχετικών κυρώσεων, το Δικαστήριο έκρινε πως δεν υπήρξε καμία παραβίαση του δικαιώματος στην περιουσία της προσφεύγουσας εταιρείας¹⁰.

Οι προϋποθέσεις εφαρμογής του τεκμηρίου διευκρινίστηκαν περισσότερο σε μεταγενέστερες υποθέσεις. Συγκεκριμένα, στην υπόθεση *Michaud*¹¹, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η ενεργοποίηση του τεκμηρίου απαιτεί, πέρα από την έλλειψη διακριτικής ευχέρειας του εναγόμενου κράτους, την πλήρη εξάντληση του μηχανισμού προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων της ΕΕ, ιδίως της προδικαστικής παραπομπής, κάτι που δεν είχε συμβεί εν προκειμένω και άρα δεν εφαρμόστηκε το τεκμήριο «Βόσπορος»¹². Ωστόσο, δεν απαιτείται προδικαστική παραπομπή σε όλες τις περιπτώσεις, όπως όταν το ΔΕΕ έχει ήδη αποφανθεί αναλυτικά επί του θέματος, ή όταν δεν εγείρεται σημαντικό ζήτημα ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹³. Επομένως, η εν λόγω προϋπόθεση δεν εφαρμόζεται αυστηρά. Τέλος, στην υπόθεση *M.S.S.*, το Δικαστήριο επεσήμανε πως για να διαπιστωθεί αν ένα κράτος έχει διακριτική ευχέρεια ή όχι κατά την εκτέλεση των υποχρεώσεών του από την ΕΕ, δεν αρκεί μόνο η διάκριση ανάμεσα σε Κανονισμό και Οδηγία για να φανεί η δέσμια αρμοδιότητα ή η διακριτική ευχέρεια αντίστοιχα, αλλά πρέπει να εξετάζονται οι ειδικότερες περιστάσεις της υπόθεσης και το συγκεκριμένο υπό κρίση άρθρο¹⁴.

Το τεκμήριο «Βόσπορος» έχει δεχτεί έντονη κριτική στα περίπου 20 χρόνια ύπαρξής του, η οποία ήταν εμφανής ήδη από τη σθεναρή μειοψηφούσα γνώμη των δικαστών στην ίδια την απόφαση του ΕΔΔΑ το 2005. Σε κάθε περίπτωση, σκοπός του παρόντος κειμένου δεν είναι μία αναλυτική παρουσίαση της κριτικής αυτής, αλλά η ένταξη του τεκμηρίου «Βόσπορος» στο

⁸. Ibid, παρ. 155-156.

⁹. Ibid, παρ. 159-165.

¹⁰. Ibid, παρ. 143-148, 166-167.

¹¹. ΕΔΔΑ *Michaud κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 12323/11), απόφαση της 6ης Δεκεμβρίου 2012.

¹². Ibid, παρ. 114-115.

¹³. ΕΔΔΑ *Ανοτινός κατά Λετονίας* (Προσφυγή No 17502/07), απόφαση της 23ης Μαΐου 2016, παρ. 109.

¹⁴. ΕΔΔΑ *M.S.S. κατά Βελγίου και Ελλάδας* (Προσφυγή No 30696/09), απόφαση της 21ης Ιανουαρίου 2010, παρ. 339-340, όπου θεωρήθηκε πως το άρθρο 3 παρ. 2 του Κανονισμού του «Δουβλίνου» παρείχε στο κράτος ένα περιθώριο διακριτικής ευχέρειας· Š. IMAMOVIĆ, Post-EU Accession to the ECHR: The Argument for Why the ECtHR Should Abandon the Bosphorus Doctrine, *Utrecht Journal of International and European Law*, 2024, σσ. 20-21.

πλαίσιο της (πιθανής) προσχώρησης της ΕΕ στην ΕΣΔΑ, ζήτημα που εξετάζεται αμέσως παρακάτω¹⁵.

III. Το δίλλημα της κατάργησης ή διατήρησης του τεκμηρίου μετά την προσχώρηση

Από τη μια πλευρά, υποστηρίζεται πως το τεκμήριο περί ισοδύναμης προστασίας πρέπει να καταργηθεί μετά την προσχώρηση της ΕΕ στην ΕΣΔΑ, δεδομένου ότι ο σκοπός της ύπαρξης του τεκμηρίου είναι, όπως προαναφέρθηκε, η αρμονική συνύπαρξη ανάμεσα στις διεθνείς υποχρεώσεις των κρατών, εφόσον η Ένωση δεν αποτελεί συμβαλλόμενο μέρος στην ΕΣΔΑ. Μετά την προσχώρηση, η δικαιολόγηση αυτή θα εκλείψει και η ΕΕ θα πρέπει να υπόκειται στον ίδιο έλεγχο με τα υπόλοιπα κράτη μέλη, αφού, θεωρητικά, δεν θα υπάρχει σύγκρουση των υποχρεώσεων αυτών¹⁶.

Ωστόσο, αυτή η εκ των πραγμάτων εξίσωση της ΕΕ με τα υπόλοιπα συμβαλλόμενα μέρη (κράτη) αγνοεί το γεγονός ότι η Ένωση αποτελεί έναν *sui generis* διεθνή οργανισμό με ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (υπερεθνικά και διακυβερνητικά), τα οποία την διαφοροποιούν σε σχέση με τα κράτη. Εξάλλου, η εξίσωση αυτή δεν αποτελεί στόχο ούτε του ΔΕΕ¹⁷, αλλά ούτε και της ίδιας της ΣΠ, η οποία αναφέρεται χαρακτηριστικά στην ιδιαίτερη έννομη τάξη της Ένωσης, η οποία, προκειμένου να διασφαλιστεί, απαιτεί την εφαρμογή ορισμένων προσαρμογών της ΕΣΔΑ στο πλαίσιο μίας κοινής συμφωνίας ΕΕ-ΣτΕ¹⁸.

Από την άλλη πλευρά, ούτε η διατήρηση του τεκμηρίου, δηλαδή του *status quo* που ισχύει σήμερα, πριν την προσχώρηση, φαίνεται πρόσφορη λύση. Όπως αναφέρθηκε αμέσως παραπάνω, πράγματι τα κράτη μέλη μετά την προσχώρηση δεν θα δεσμεύονται από αντικρουόμενες υποχρεώσεις, ενώ πιο σημαντικό φαίνεται να είναι το γεγονός ότι ούτε η ίδια η ΣΠ αφήνει περιθώριο για την εφαρμογή του τεκμηρίου σε μεταγενέστερο χρόνο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το άρθρο 1 παρ. 4 της ΣΠ, το οποίο ορίζει πως κάθε πράξη ή παράλειψη οργάνου κράτους μέλους της ΕΕ θα καταλογίζεται στο κράτος αυτό, ακόμη και στις περιπτώσεις που εφαρμόζει ενωσιακό δίκαιο. Με άλλα λόγια, η διάταξη αυτή δεν διακρίνει ανάμεσα στην εφαρμογή του δικαίου της ΕΕ υπό δέσμια αρμοδιότητα ή έχοντας ένα περιθώριο διακριτικής ευχέρειας, όπως απαιτεί η ενεργοποίηση του τεκμηρίου «Βόσπορος», αλλά αναγνωρίζει την ευθύνη του κράτους σε κάθε περίπτωση που ενεργεί κάποιο όργανό του¹⁹. Επομένως, ζητούμενο θα πρέπει να είναι η εξεύρεση μίας «ενδιάμεσης» λύσης, η οποία θα διασφαλίζει τόσο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Ένωσης όσο και την αποφυγή ζητημάτων ισότητας με τα υπόλοιπα συμβαλλόμενα κράτη, είτε πρόκειται για τα κράτη μέλη της ΕΕ είτε για τα κράτη εκτός της Ένωσης. Με το παρόν, συνακόλουθα, υποστηρίζεται πως η λύση αυτή

¹⁵. Για την κριτική αυτή, βλ. ενδεικτικά: V. PERGANTIS, Recalibrating the ‘Strict Obligations’ Requirement of the Bosphorus Doctrine of Equivalent Protection: The Strasbourg Court vis-à-vis the EU Principle of Mutual Trust, *European Constitutional Law Review*, 2024· L. F.M. BESSELINK, The European Union and the European Convention on Human Rights, From Sovereign Immunity in Bosphorus to Full Scrutiny Under the Reform Treaty?, *SSRN Electronic Journal*, 2008· U. LATTANZI, The Inapplicability of the Bosphorus Presumption to the European Economic Area Agreement: A Risk for the Coherence of Legal Systems in Europe, *European Constitutional Law Review*, 2023, για τη σχέση του τεκμηρίου ισοδύναμης προστασίας με τον ΕΟΧ.

¹⁶. L. F.M. BESSELINK, Should the European Union ratify the European Convention on Human Rights? Some remarks on the relations between the European Court of Human Rights and the European Court of Justice, σε: A. Føllesdal / G. Ulfstein / B. Peters (eds), *Constituting Europe: The European Court of Human Rights in a National, European and Global Context*, Cambridge University, 2012, σσ. 311-312· O. DE SCHUTTER, The Two Lives of Bosphorus: Redefining the Relationships between the European Court of Human Rights and the Parties to the Convention, *European Journal of Human Rights*, 2013, σσ. 597-598.

¹⁷. DE SCHUTTER, ό.π., σσ. 598-600.

¹⁸. Το κείμενο της ΣΠ αναφέρει επακριβώς: «*Considering that, having regard to the specific legal order of the European Union, which is not a State, its accession requires certain adjustments to the Convention system to be made by common agreement*».

¹⁹. T. LOCK, EU Accession to the ECHR: when, how and implications, 2024, σ. 8.

μπορεί να εντοπιστεί στην επί της ουσίας μετατροπή του τεκμηρίου «Βόσπορος» σε ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης που θα παραχωρείται στην ΕΕ μετά την προσχώρηση.

IV. Το ευρύτερο περιθώριο εκτίμησης της ΕΕ

1. Το γενικότερο πλαίσιο

Πριν την ανάλυση των θεμελίων του περιθωρίου εκτίμησης καθ'αυτού, θα πρέπει να αναφερθεί το πλαίσιο εντός του οποίου θα λειτουργήσει. Ειδικότερα, τα τελευταία χρόνια, το ΕΔΔΑ έχει πραγματοποιήσει μία στροφή στη νομολογία του, με αποτέλεσμα ο έλεγχος ο οποίος ασκεί να αφορά πρωτίστως το κατά πόσο οι αρχές και η νομολογία που έχει αναπτύξει έχουν αφομοιωθεί κατάλληλα από την εκάστοτε εθνική έννομη τάξη, δηλαδή αν η ερμηνεία που έχει δώσει το Στρασβούργο αναφορικά με τα δικαιώματα της ΕΣΔΑ έχει ληφθεί υπόψιν από τις εθνικές αρχές στο πλαίσιο της υπόθεσης που είχαν ενώπιόν τους (και η οποία κρίνεται πλέον από το ΕΔΔΑ). Συνεπώς, το Δικαστήριο δεν προβαίνει πλέον σε έναν διεισδυτικό ουσιαστικό έλεγχο συμφωνίας των εθνικών μέτρων με την ΕΣΔΑ, αλλά σε έναν διαδικαστικό έλεγχο των σχετικών με την υπόθεση εθνικών διαδικασιών. Σαφώς, αυτό δεν σημαίνει ότι ο έλεγχος του ΕΔΔΑ είναι πιο «χαλαρός», αλλά απλώς κατανέμονται διαφορετικά οι αρμοδιότητες όσον αφορά την εφαρμογή της ΕΣΔΑ ανάμεσα στα κράτη και το Στρασβούργο²⁰.

Η μεταστροφή αυτή συμβαδίζει σε μεγάλο βαθμό με τη θεμελιώδη αρχή της επικουρικότητας που διαπνέει τη νομολογία του ΕΔΔΑ, σύμφωνα με την οποία, οι εθνικές αρχές μπορούν να ρυθμίσουν καλύτερα σε σχέση με το Δικαστήριο τα εσωτερικά ζητήματα εντός του κράτους που βρίσκονται, δεδομένου ότι βρίσκονται εγγύτερα σε αυτά²¹. Συνακόλουθα, το περιθώριο εκτίμησης που πηγάζει από την αρχή της επικουρικότητας υποδηλώνει ότι οι αρχές αυτές και, ιδίως, τα εθνικά δικαστήρια είναι εκείνα που πρέπει πρωτίστως να εφαρμόζουν και να προστατεύουν τα δικαιώματα, όπως απαιτεί η ΕΣΔΑ, ορίζοντας, ωστόσο, τα ίδια τα μέσα με τα οποία θα το πετύχουν αυτό²².

2. Τα θεμέλια του περιθωρίου εκτίμησης

Το ζήτημα που τίθεται, συνεπώς, είναι το πώς θα μπορούσε να δικαιολογηθεί ειδικότερα η παραχώρηση ενός τέτοιου ευρέος περιθωρίου εκτίμησης στην ΕΕ μετά την επίτευξη της προσχώρησης στην ΕΣΔΑ. Σε πρώτη φάση, αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι ότι, σε γενικές γραμμές, η (ιδιαίτερη, όπως προαναφέρθηκε) έννομη τάξη της Ένωσης αντιπροσωπεύει ένα consensus 27 κρατών που παράλληλα είναι συμβαλλόμενα μέρη στην ΕΣΔΑ. Το γεγονός αυτό εκδηλώνεται ιδίως στο ενωσιακό πλαίσιο προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στον ΧΘΔ τον οποίο εφαρμόζει το ΔΕΕ και ο οποίος συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με τη λογική της ΕΣΔΑ. Επομένως, σε πρώτη ανάγνωση, η απόδοση του εν λόγω περιθωρίου εκτίμησης, βασιζόμενου στο πλαίσιο προστασίας αυτό, θα αφορά τομείς του ενωσιακού δικαίου στους οποίους πράγματι εντοπίζεται ένα τέτοιο consensus, όπως στον Χώρο Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης²³.

Σαφώς, η παραχώρηση ενός τέτοιου περιθωρίου εκτίμησης απαιτεί την ύπαρξη μίας σχέσης εμπιστοσύνης ανάμεσα στις δύο έννομες τάξεις και, κυρίως, ανάμεσα στα δύο Δικαστήρια. Προς το παρόν, η εμπιστοσύνη αυτή δύναται να εντοπιστεί και να καλλιεργηθεί περαιτέρω σε

²⁰ R. SPANO, The Future of the European Court of Human Rights – Subsidiarity, Process-Based Review and the Rule of Law, *Human Rights Law Review*, 2018, σσ. 480-481.

²¹ DE SCHUTTER, *ό.π.*, σσ. 608-613.

²² *Ibid*, σσ. 616-617.

²³ D. ENGEL, The Future of the Bosphorus-Presumption after the EU's Accession to the European Convention on Human Rights, σε: S. Lorenzmeier / V. Sancin (eds), *Contemporary Issues of Human Rights Protection in International and National Settings*, Nomos, 2018, σσ. 150-151.

2 επίπεδα: 1) στο πλαίσιο του μηχανισμού του συνεναγόμενου που προβλέπει η ΣΠ και 2) στη νομολογιακή σύγκλιση των δύο Δικαστηρίων και στον διάλογο που έχει αναπτυχθεί όλα αυτά τα χρόνια ανάμεσά τους.

2.1. Ο μηχανισμός του συνεναγόμενου της ΣΠ

Ομολογουμένως, ο τρόπος με τον οποίο προβλέπεται στην ΣΠ ο μηχανισμός του συνεναγόμενου προσφέρει στην ΕΕ καθοριστικό ρόλο αναφορικά με τη λειτουργία του. Σύμφωνα με την επεξηγηματική έκθεση της ΣΠ, η αιτιολογημένη αξιολόγηση που θα πραγματοποιεί η Ένωση προκειμένου να διαπιστώσει αν πληρούνται οι προϋποθέσεις ενεργοποίησης (ή τερματισμού) του μηχανισμού είναι «καθοριστική και επιτακτική» (“determinative and authoritative”)²⁴. Η έλλειψη κάποιας άλλης πρόβλεψης, όπως το αν θα υπάρχει κάποιος εξωτερικός (του ΕΔΔΑ) έλεγχος στην κρίση αυτή, η ρύθμιση της οποίας επαφίεται στους εσωτερικούς κανόνες της ΕΕ και η γενικότερη, αφηρημένη φύση των κριτηρίων εφαρμογής του μηχανισμού του συνεναγόμενου θα μπορούσε να δημιουργήσει την εντύπωση ότι η ΕΕ θα εκμεταλλευτεί την εν λόγω εξουσία που της δίνει η ΣΠ για να «διαλέξει» υποθέσεις στις οποίες επιθυμεί να είναι συνεναγόμενη. Δηλαδή, να ενεργήσει με κακή πίστη απέναντι στο ΕΔΔΑ²⁵.

Ωστόσο, η ΕΕ, σε περιπτώσεις άλλων συμφωνιών που περιλαμβάνουν μηχανισμούς παρόμοιους με αυτόν του άρθρου 3 της ΣΠ, δεν έχει δώσει καμία ένδειξη ότι θα τους καταχραστεί. Βασικό παράδειγμα αποτελεί η Συνολική Οικονομική και Εμπορική Συμφωνία (CETA), την οποία έχει συνάψει με τον Καναδά, με στόχο την εξάλειψη της συντριπτικής πλειοψηφίας των δασμών ανάμεσα στα συμβαλλόμενα μέρη²⁶. Η εν λόγω συμφωνία προβλέπει τη λειτουργία ενός δικαιοδοτικού οργάνου (Tribunal και Appellate Tribunal σε δεύτερο βαθμό), το οποίο, προκειμένου να εξετάσει την εκάστοτε υποβαλλόμενη προσφυγή, θα χρειάζεται τη συναίνεση του εναγόμενου μέρους (π.χ. της Ένωσης)²⁷. Αν και η συμφωνία έχει τεθεί σε ισχύ μόνο προσωρινά, ενόψει των επικυρώσεων που πρέπει να γίνουν από τα κράτη μέλη της ΕΕ, το ΔΕΕ έχει ήδη εκδώσει σχετική γνωμοδότηση με την οποία ουσιαστικά εγκρίνει τη λειτουργία του οργάνου αυτού, καθώς θεώρησε ότι η αυτονομία της Ένωσης δεν θα επηρεαστεί, διότι το Tribunal δεν θα ερμηνεύει το δίκαιο της Ένωσης με αποφασιστικό τρόπο, αλλά μόνο τις διατάξεις της CETA, ενώ ούτε και οι αποφάσεις του θα επηρεάζουν επί της ουσίας τη λειτουργία των ενωσιακών θεσμών²⁸. Σε κάθε περίπτωση, η θετική αυτή γνωμοδότηση υποδηλώνει την καλή πίστη και αποδοχή της Ένωσης προς δικαιοδοτικά όργανα και μηχανισμούς που ομοιάζουν με αυτόν της ΣΠ.

Παράλληλα, όπως προαναφέρθηκε, η ΣΠ αφήνει τα ζητήματα αναφορικά με τους ειδικότερους κανόνες εφαρμογής των σχετικών διαδικασιών (αιτιολογημένη αξιολόγηση, προηγούμενη συμμετοχή του ΔΕΕ σε εκκρεμή υπόθεση στο ΕΔΔΑ που αφορά την εφαρμογή ενωσιακού δικαίου) στην ίδια την Ένωση, πέρα από τον οποιοδήποτε έλεγχο από το ΕΔΔΑ των εσωτερικών αυτών διαδικασιών. Ωστόσο, πρέπει να γίνει δεκτό πως η ΕΕ αποτελεί έναν διεθνή οργανισμό που δίνει μεγάλη σημασία στην έννοια του κράτους δικαίου (άρθρο 2 ΣΕΕ για τις αρχές της Ένωσης), διαθέτει ασφαλιστικές δικλίδες όπως το άρθρο 263 ΣΛΕΕ περί του δικαστικού ελέγχου των πράξεων των θεσμών της ΕΕ, ενώ, τέλος, στόχος της Επιτροπής από

²⁴. Appendix 5, παρ. 61-66 της ΣΠ, ό.π.

²⁵. V. PERGANTIS, *Shades of trust: The ECtHR, the ECJ and their evolving relationship in light of the 2023 Revised Draft Accession Agreement*, European Papers, 2024, σσ. 810-813.

²⁶. Συνολική οικονομική και εμπορική συμφωνία (ΣΟΕΣ) μεταξύ του Καναδά, αφενός, και της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών μελών της, αφεντέρου, L 2017 11/23.

²⁷. Άρθρο 8.25 της CETA.

²⁸. ΔΕΕ Γνωμοδότηση 1/17, *Accord ECG UE-Canada*, 30.04.2019, ECLI:EU:C:2019:341, σκ. 106-161.

το 2019 είναι και η ενίσχυση του κράτους δικαίου εντός της Ένωσης²⁹. Συνεπώς, είναι εύλογο να υποστηριχθεί πως με βάση τις αρχές αυτές θα κινηθεί η ΕΕ, τόσο κατά τη λειτουργία του μηχανισμού του συνεναγόμενου όσο και κατά τη θέσπιση και λειτουργία των υπόλοιπων εσωτερικών διαδικασιών στο πλαίσιο της ΣΠ, για παράδειγμα αναφορικά με τον σεβασμό στα χρονικά περιθώρια που χρειάζονται για την έκδοση της αιτιολογημένης αξιολόγησης του άρθρου 3 παρ. 5 της ΣΠ (due process)³⁰.

2.2. Η σχέση εμπιστοσύνης ΔΕΕ-ΕΔΔΑ

Σε γενικές γραμμές, η σύγκλιση της νομολογίας των δύο Δικαστηρίων μπορεί να εντοπιστεί σε διάφορους τομείς, όπως σε αυτόν της αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Ειδικότερα, στην υπόθεση *Aranyosi και Căldăraru* από την πλευρά του ΔΕΕ, το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου έκρινε πως η αρχή της αμοιβαίας αναγνώρισης δεν πρέπει να εφαρμόζεται αυτόματα και μηχανικά όταν διακυβεύονται ανθρώπινα δικαιώματα, θέτοντας τις γενικότερες προϋποθέσεις (2 επίπεδα ελέγχου παθογενειών σε κρατικό και ατομικό επίπεδο) για την υποχώρηση της αρχής όταν τίθεται πράγματι ζήτημα δικαιωμάτων³¹. Το σχετικό ζήτημα είχε ήδη θέσει η απόφαση *Anotiņš* του ΕΔΔΑ, στην οποία το τελευταίο επεσήμανε ότι η εφαρμογή της αρχής της αμοιβαίας αναγνώρισης δεν πρέπει να αφήνει κενά στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, παραπέμποντας μάλιστα και στη Γνωμοδότηση 2/13 του ΔΕΕ³².

Επιπλέον, πολύ πρόσφατα, το ΔΕΕ προέβη στην έκδοση δύο αποφάσεων στις 10.09.2024, οι οποίες αφορούσαν την επί της ουσίας ανυπαρξία της αρμοδιότητας του ΔΕΕ σε ζητήματα κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφαλείας (ΚΕΠΠΑ). Πέρα από τη γενικότερη κριτική που θα μπορούσε να ασκήσει κανείς³³, πρέπει να τονιστεί πως με τις αποφάσεις του αυτές, το ΔΕΕ διεύρυνε σημαντικά τη δικαιοδοσία του σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής της Ένωσης, συγκλίνοντας με την ήδη εκτεταμένη νομολογία του ΕΔΔΑ πάνω στο θέμα γενικότερα, δίνοντας μία διέξοδο στο πιο «φλέγον» ζήτημα της προσχώρησης.

Μέχρι και τις αποφάσεις αυτές, το ΔΕΕ στον τομέα της ΚΕΠΠΑ είχε δικαιοδοσία μόνο όσον αφορά τον σεβασμό των υπόλοιπων αρμοδιοτήτων της Ένωσης και τα περιοριστικά μέτρα που αφορούν ατομικά, φυσικά και νομικά πρόσωπα (συνδυασμός των άρθρων 275, 263 παρ. 4 ΣΛΕΕ και 40 ΣΕΕ). Σταδιακά, βέβαια, επιχείρησε να επεκτείνει τη δικαιοδοσία του στα θέματα ΚΕΠΠΑ, όπως για παράδειγμα με την αναγνώριση δυνατότητας αποζημίωσης για τα περιοριστικά μέτρα του άρθρου 215 ΣΛΕΕ³⁴ και, σαφώς, με αποκορύφωμα την υπόθεση *Kadi* για την υπεροχή των συνταγματικών αρχών της Ένωσης έναντι οποιωνδήποτε υποχρεώσεων που πηγάζουν από διεθνή συμφωνία³⁵.

²⁹. EUROPEAN COMMISSION, Strengthening the rule of law through increased awareness, an annual monitoring cycle and more effective enforcement, 2019 (https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_19_4169).

³⁰. PERGANTIS, ό.π., σσ. 812-816.

³¹. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-404/15 και C-659/15 PPU, *Aranyosi και Căldăraru*, 05.04.2016, ECLI:EU:C:2016:198, σκ. 82-94.

³². ΕΔΔΑ *Anotiņš*, ό.π., παρ. 113-116. Πρβλ. και παρ. 109 που προαναφέρθηκε, στην οποία το ΕΔΔΑ ακολουθεί στην ουσία την απόφαση *CILFIT* του ΔΕΕ (τότε ΔΕΚ) περί ενεργοποίησης της διαδικασίας προδικαστικής παραπομπής, C-283/81, *CILFIT/Ministero della Sanità*, 06.10.1982, ECLI:EU:C:1984:91, σκ. 10.

³³. Βλ. ενδεικτικά: L. SCHUBERT, Doing too much and too little: The CJEU's approach to judicial review of fundamental rights breaches in the CFSP after KD and KS, EJIL Talk, 2024 (<https://www.ejiltalk.org/doing-too-much-and-too-little-the-cjeus-approach-to-judicial-review-of-fundamental-rights-breaches-in-the-cfsp-after-kd-and-ks/>)· K. CHAWLA, Bridging the CFSP Gap, Verfassungsblog, 2024 (<https://verfassungsblog.de/bridging-the-cfsp-gap/>)· M. BEBEC, Beyond the Letter of the Treaties, Verfassungsblog, 2024 (<https://verfassungsblog.de/beyond-the-letter-of-the-treaties/>).

³⁴. ΔΕΕ C-134/19 P, *Bank Refah Kargaran/Συμβούλιο*, 06.10.2020, ECLI:EU:C:2020:793.

³⁵. ΔΕΚ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-402/05 P και C-415/05 P, *Kadi και Al Barakaat International Foundation/Συμβούλιο και Επιτροπή*, 03.09.2008, ECLI:EU:C:2008:461.

Η πρώτη από τις δύο πρόσφατες αποφάσεις είναι η *KS και KD*³⁶. Στην υπόθεση αυτή, η οποία αφορούσε αγωγή αποζημίωσης εκ μέρους οικογένειας αγνοούμενων στην ένοπλη σύγκρουση στο Κόσοβο, λόγω ελλιπούς έρευνας της υπόθεσης από την αποστολή της ΕΕ εκεί (EULEX), το ΔΕΕ απεφάνθη πως έχει τη δικαιοδοσία να κρίνει τη συμβατότητα των μέτρων (ή των παραλείψεων εν προκειμένω) που ελήφθησαν στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ με τα θεμελιώδη δικαιώματα, εφόσον πρόκειται για συγκεκριμένες ατομικές πράξεις και παραλείψεις που πραγματοποιήθηκαν εντός της γενικότερης πολιτικής/στρατηγικής που εφαρμόζεται στην εκάστοτε περίπτωση βάσει των διατάξεων της ΚΕΠΠΑ. Άρα, στη συγκεκριμένη περίπτωση, η απουσία κατάλληλης έρευνας από την αποστολή της ΕΕ αποτελεί μια τέτοια ατομική πράξη/παραλείψη, η οποία δεν συνδέεται στενά με τις γενικότερες πολιτικές/στρατηγικές επιλογές ΚΕΠΠΑ, όπως θα ήταν, για παράδειγμα, η απευθείας προσβολή της απόφασης εγκαθίδρυσης της αποστολής καθαυτής³⁷.

Εξαιρετικά ενδιαφέρονσα στην υπόθεση ήταν και η πρόταση της Γεν. Εισαγγελέα *Ćapeta*, η οποία, αν και δεν ακολουθήθηκε εξ ολοκλήρου από το ΔΕΕ εν τέλει, επιχείρησε να διευρύνει τη δικαιοδοσία του ΔΕΕ ακόμη περισσότερο. Η Γεν. Εισαγγελέας έκρινε πως η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι τόσο καθοριστική για την ΕΕ που δεν μπορεί να περιορίζεται από μια ελλιπή δικαιοδοσία του Δικαστηρίου στα ζητήματα ΚΕΠΠΑ, όπως αυτή ορίζεται από τις Συνθήκες. Δηλαδή, τα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως κατοχυρώνονται στο πλαίσιο του ενωσιακού δικαίου, πρέπει να αποτελούν αρχές ερμηνείας ακόμη και των ίδιων των διατάξεων του πρωτογενούς δικαίου, ενώ οι περιορισμοί της δικαιοδοσίας αυτής πρέπει να ερμηνεύονται στενά³⁸.

Στην έτερη υπόθεση της ίδιας ημέρας, στην *Neves 77*³⁹, το ζήτημα είχε ως εξής: αν και υπήρχε ήδη η σχετική απόφαση ΚΕΠΠΑ, η οποία αφορούσε την απαγόρευση ορισμένων συναλλαγών στρατιωτικής φύσεως υπέρ της Ρωσίας και την κατάσχεση των εσόδων αν οι σχετικές συναλλαγές πραγματοποιήθηκαν πάραυτα, δεν είχε εκδοθεί ακόμη ο Κανονισμός που θα εφάρμοζε την απόφαση αυτή, δεδομένου ότι η απόφαση ΚΕΠΠΑ δεν έχει άμεση ισχύ. Ωστόσο, στο ενδιάμεσο είχαν ήδη ληφθεί τα σχετικά περιοριστικά μέτρα κατ' εφαρμογή της απόφασης. Το ΔΕΕ έκρινε εν τέλει πως, παρά την καθυστέρηση αυτή, είχε τη δικαιοδοσία να ερμηνεύσει απευθείας την απόφαση ΚΕΠΠΑ μέσω προδικαστικής παραπομπής, προκειμένου να μην αποδυναμωθεί για το διάστημα που εκλείπει ο Κανονισμός.

Συνοψίζοντας τις δύο αυτές αποφάσεις, παρά τα όποια ζητήματα εμφανίζουν (όπως, για παράδειγμα, ο αφηρημένος χαρακτήρας του όρου «πολιτική και στρατηγική επιλογή» στην *KS και KD*), πρέπει να σημειωθεί πως αποτελούν μία πολύ σημαντική εξέλιξη, δεδομένου ότι διευκολύνουν τον έλεγχο παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον τομέα της ΚΕΠΠΑ, αναγνωρίζουν την πρωταρχική σημασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων που επηρεάζουν την εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου στο σύνολό του και συμβάλλουν στην ενίσχυση της εμπιστοσύνης ανάμεσα στο ΔΕΕ και το ΕΔΔΑ μέσα από τη σύγκλιση των νομολογιών τους και, συνακόλουθα, στην παραχώρηση ενός ευρύτερου περιθωρίου εκτίμησης στην ΕΕ⁴⁰.

Τέλος, μία σύντομη αναφορά πρέπει να γίνει σε σχέση με τον δικαστικό διάλογο που έχουν αναπτύξει τα δύο Δικαστήρια με την πάροδο των χρόνων. Ο διάλογος αυτός μπορεί να εντοπιστεί, σε πρώτη φάση, σε νομολογιακό επίπεδο και, συγκεκριμένα, στην ύπαρξη αλλά και

³⁶. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-29/22 P και C-44/22 P, *KS και KD/Συμβούλιο κ.λπ.*, 10.09.2024, ECLI:EU:C:2024:725.

³⁷. *Ibid*, σκ. 115-120.

³⁸. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα *Ćapeta* στις συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-29/22 P και C-44/22 P, 23.11.2023, ECLI:EU:C:2023:901, σημ. 155.

³⁹. ΔΕΕ C-351/22, *Neves 77 Solutions*, 10.09.2024, ECLI:EU:C:2024:723.

⁴⁰. D. SARMIENTO / S. IGLESIAS SANCHEZ, *Insight: “KS and Neves 77: Paving the Way to the EU’s Accession to the ECHR”*, EU Law Live, 2024.

τη δυνητική ενίσχυση των παραπομπών στη νομολογία του άλλου Δικαστηρίου και συνακόλουθα της νομολογιακής τους συνέπειας, όπως με την απόφαση *Connolly* του ΔΕΕ, στην οποία το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου αναγνώρισε τη δυνατότητα επιβολής περιορισμών στην ελευθερία της έκφρασης, στο ίδιο μήκος κύματος με τους (στενά ερμηνευμένους) περιορισμούς που επιβάλλει το ΕΔΔΑ βάσει του άρθρου 10 παρ. 2⁴¹.

Σαφώς, η σχέση εμπιστοσύνης ανάμεσα στα Δικαστήρια προκύπτει και εκτός του στενού πλαισίου της νομολογίας τους, όπως με τον δικαστικό διάλογο που έχουν αναπτύξει ήδη από τη δεκαετία του 1990. Παράλληλα, η συνεργασία των δύο Δικαστηρίων είναι έντονη και στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για την προσχώρηση της ΕΕ στην ΕΣΔΑ, ιδίως όσον αφορά τον μηχανισμό προηγούμενης συμμετοχής του ΔΕΕ σε υπόθεση ενώπιον του ΕΔΔΑ που αφορά την ερμηνεία και εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, όπως μπορεί να εντοπιστεί στην Κοινή Δήλωση των Προέδρων των δύο Δικαστηρίων, κ. Costa και κ. Σκουρή, το 2011⁴².

V. Συμπεράσματα

Η μετατροπή της νομολογίας «Βόσπορος» σε ένα ευρύ περιθώριο εκτίμησης της ΕΕ μετά την ολοκλήρωση της προσχώρησης αποτελεί μία αρκετά πρόσφορη λύση, η οποία, από τη μια πλευρά, διασφαλίζει τις ιδιαιτερότητες της Ένωσης και, από την άλλη πλευρά, δεν δημιουργεί ζητήματα ισότητας με τα συμβαλλόμενα μέρη στην ΕΣΔΑ, τα οποία εξάλλου διαθέτουν ήδη ένα σημαντικό περιθώριο εκτίμησης στο πλαίσιο της αρχής της επικουρικότητας, ιδίως μετά την προαναφερόμενη στροφή της νομολογίας του ΕΔΔΑ. Φυσικά, η απόδοση ενός τέτοιου περιθωρίου εκτίμησης πρέπει να συνοδεύεται από την ύπαρξη μιας στενής σχέσης εμπιστοσύνης ανάμεσα στα δύο Δικαστήρια, η οποία μπορεί να θεμελιωθεί σε όλα τα προαναφερόμενα στοιχεία, και, κυρίως, την προσέγγιση των δύο νομολογιών. Σε κάθε περίπτωση, στόχος της προσχώρησης πρέπει να είναι η ενισχυμένη, πιο ομοιόμορφη προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ευρώπη, με την Ένωση να έχει προβεί με πολύ σημαντικά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση, τόσο σε ουσιαστικό όσο και σε διαδικαστικό επίπεδο, επιτυγχάνοντας δηλαδή στην πράξη την ισοδύναμη προστασία που απαιτεί στο παρόν το τεκμήριο «Βόσπορος».

⁴¹. ΔΕΚ C-274/99 P, *Connolly/Επιτροπή*, 06.03.2001, ECLI:EU:C:2001:127, σκ. 39-42· L. F. M. BESSELINK, ό.π., σσ. 304-306.

⁴². Βλ. Joint Communication from Presidents Costa and Skouris, 17.01.2011, στην οποία μάλιστα γίνεται λόγος για την αρχή της επικουρικότητας που προαναφέρθηκε. Γενικότερα για τη συμμετοχή των Δικαστηρίων στη διαδικασία προσχώρησης, βλ. L. F. M. BESSELINK, ό.π., σσ. 312-318.